

UDK: 81'23'27

Shaxlo XOLIQOVA,

Mustaqil izlanuvchi, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti, Toshkent, O'zbekiston

E-mail: halikovashlo1987@gmail.com, ORCID: 0009-0000-4655-1068

PhD H.Boymanov taqrizi asosida

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA KIYIM-KECHAK LEKSIKASI O'RGANILISHINING TARIXI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek va ingliz tilshunosligida kiyim-kechak leksikasining ilmiy tadqiq etilish tarixiy bosqichlari tahlil qilinadi. Tadqiqot muammosi – kiyim-kechak terminlarining etimologik, semantik va etnografik jihatdan tizimli o'rganilmaganligi, tarixiy manbalarda ularning yoritilishi tarqoq holda uchrasidir. Mavzuning dolzarbligi milliy madaniy merosni saqlash, etnolingvistik tadqiqotlarni rivojlantirish va o'zbek, ingliz tillarining tarixiy leksikografiyasini boyitish zarurati bilan belgilanadi.

Kalit so'zlar: Kiyim-kechak leksikasi, olo7 n9igu/n'zbek va ingliz tilshunosligi, etimologiya, etnolingvistika, tarixiy leksikologiya, leksikografiya, dialektologiya.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕКСИКИ ОДЕЖДЫ

Аннотация

В данной статье анализируются исторические этапы научного изучения лексики одежды в языкознании двух языках. Проблема исследования заключается в фрагментарности и отсутствии системного описания этимологических, семантических и этнографических аспектов терминов одежды в исторических источниках. Актуальность темы обусловлена необходимостью сохранения национального культурного наследия, развития этнолингвистических исследований и обогащения исторической лексикографии, в языкознании двух языках.

Ключевые слова: Лексика одежды, языкознание, этимология, этнолингвистика, лексикология, лексикография, диалектология.

HISTORY OF THE STUDY OF CLOTHING LEXICON

Annotation

This article examines the historical stages of scientific research on clothing lexicon in Uzbek and English linguistics. The research problem lies in the fragmented and unsystematic description of etymological, semantic, and ethnographic aspects of clothing terms in historical sources. The relevance of the topic is determined by the need to preserve national cultural heritage, develop ethnolinguistic research and enrich the historical lexicography of the Uzbek and English languages.

Key words: Clothing lexicon, linguistics, etymology, ethno linguistics, lexicology, lexicography, dialectology.

Kirish. Kiyimning qachon paydo bo'lganligi haqida aniq sanalar mavjud emas. Qadimshunos olimlarning fikricha, kiyim inson yaratgan turar joy kabi eng qadimiy ixtirolardan; so'ngi paleolit davridayoq mavjud bo'lgan kiyim geografik muhit, xo'jalik shakli, ijtimoiy munosabatlar, madaniyat, etnik qatlamlar bilan birga bog'liq holda taraqqiy etgan [1].

Arxeologik qazishmalar shuni ko'rsatadiki, kiyim 40-25 ming yil oldin, odam suyak va ignalardan foydalanib, turli xil tabiiy materiallarni – barglar, somon, qamish, hayvon terisini tikish, to'qish va bog'lash, ularga kerakli konstruksiyani berishga qodir bo'lgan davrda paydo bo'lgan ekan[2]. "Kiyim" tushunchasining hozirgacha aniq, umume'tirof etilgan ta'rifi yo'q. Mutaxassislar tomonidan turli ta'riflar taqdim qilingan. Kiyim tushunchasining chegaralarini aniqlash juda qiyin, chunki kiyim uchun umumiy qabul qilingan fikr mavjud emas. Etnograf N.P.Gorbacheva kiyimning etimologiyasi haqidagi maqolasida quyidagi olimlarning o'rganilayotgan termin bo'yicha fikrlarini keltiradi. Y.Lippert, masalan, bir nechta variantlardan so'ng, "haqiqiy kiyim"ni faqat "ichki kiyim" deb, ya'ni uy va ayni paytda tikilgan kiyimni yoki "ko'ylak"ni tan oladi. Anna Levin-Dorsh shunday yozadi: "Biz, balki, yovvoyi odam soni atrofidagi bog'ichni yoki ibtidoiy odamning oyoqlari va qo'llaridagi halqalarni kiyim sifatida tan olishimiz qiyin bo'lishi mumkin, ammo shunga qaramay, bularning barchasi kiyim tushunchasiga keng ma'noda mos keladi" va keyinroq tanani bo'yash va tatuirovka "kiyimning boshlanishi" deb tan

olinadi. B.F.Adler, aksincha, Olovli yer aholisi "kiyim kiyimaydilar, balki vaqti-vaqti bilan terining orqasiga yashirinib, gulxan atrofida yalang'och o'tirishadi", deb ta'kidlaydi, shuning uchun u terini kiyim deb hisoblamaydi. G.Myutselning aytishicha, "anjir bargi kiyim emas, hatto atirgullarning yam-yashil gulchambarining o'zi ham tananing bezagi, lekin kiyinish san'ati mahsuloti bo'lishdan uzoqdir. Bunday san'at faqat kiyim bor joyda tana uchun teri yoki mato qoplamasi mavjud joyda boshlanadi"

Barcha fikrlarni umumlashtirgan N.P.Gorbacheva "kiyim"ga o'zining quyidagi ta'rifi beradi. "Kiyim odamning tanasi va oyoq-qo'llarning yuqori qismlarini to'liq yoki qisman qoplaydigan kostyumning bosh asosini tashkil etadi. U qayta ishlangan yoki qayta ishlanmagan o'simlik yoki hayvonlardan olingan yumshoq, qitiqlamaydigan materialdan tayyorlanadi, va uning formasi inson tanasining shakliga bog'liq bo'ladi. Maqsadiga ko'ra, kiyim – bu odamning doimiy ravishdagi yoki vaqti-vaqti bilan takrorlanadigan salbiy tashqi muhit ta'sirlardan himoya izlash uchun murojaat qiladigan vositalardan biridir. Kiyim-kechak va boshqa umumiy foydalanish buyumlari o'rtasidagi asosiy farq shakl yoki materialda emas, balki har doim insonning qandaydir faoliyati bilan bog'liq bo'lgan foydalanish xususiyatidadir" [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. V.I. Dallning fikricha, "libos – odam kiyinadigan hamma narsa, ko'ylak, kiyim, o'rab-chirmaladigan libos; yoki shlyapa, qo'lqop va

poyabzaldan tashqari". Ba'zi moda tarixchilarining fikricha, kiyim-kechak so'zning keng ma'noda turli xil mahsulotlarini o'z ichiga oladi: ichki kiyim, ko'ylaklar, paypoqlar, poyabzallar, bosh kiyimlar, qo'lqoplar[4].

Kiyim insoniyat tarixining ilk davrlarida tashqi ta'sirlardan muhofaza qilish vositalaridan biri bo'lgan bo'lsa, keyinchalik uning vazifa doirasi kengayib, boshqa xususiyatlarni ham kasb etadi. Kiyim ijtimoiy hodisa bo'lib, jamiyat taraqqiy etgan sayin u ham taraqqiy etib, rivojlanib boradi.

Kiyim – inson tanasini tashqi muhit (iqlim, ob-havo o'zgarishlari, quyosh nuri va b.) ta'siri va turli mexanik ta'sirlardan asraydigan vositalar to'plami; estetik vazifani bajaradigan hamda jins, yosh, milliylik va b. xususiyatlarni o'z aks ettiradi. Keng ma'noda "kiyim" tushunchasi bosh kiyimlar, oyoq kiyimlar (poyabzal), qo'lqop va boshqalarni o'z ichiga oladi. Kiyim turiga ko'ra – ichki kiyim, ustki kiyim, bosh kiyimlar, oyoq kiyimlar (poyabzal); vazifasiga ko'ra – kundalik, uyda, dam olish paytida, bayram va to'y marosimlarida kiyiladigan (kishilik) kiyimlar, ish kiyimi (jomakor), sport kiyimi, rasmiy kiyimlar, maxsus kiyimlarga bo'linadi; ayollar, erkaklar va bolalar kiyimlariga ajratiladi[5].

Leksik tizimning o'ziga xos xususiyati uning ko'p o'lchovlilikidadir: so'z boshqa ko'plab leksemalar bilan turli munosabatlar orqali bog'lanadi. Masalan, inson tanasini qoplab turuvchi matolar quyidagicha nomlanadi. O'zbek tilida kiyim kiyim-bosh, kiyim-kechak, ust-bosh, libos, garderob (kiyimlar to'plami), ko'ylak, egin, egin-bosh, yengil, engil-bosh kabi nomlar bilan ataladi. Ingliz tilida esa "dress" ("kiyim") tushunchasi clothes, clothing, garments, attire, costume, outfit, ensemble, garb, turnout, finery, regalia, gear, get-up, togs, duds, garms, glad, rags, schmutter, clobber, kit, rigut, threads, apparel, habiliment, raiment, vestments [6] kabi leksemalar bilan sinonimik qatorni tashkil etadi.

Agar kiyimda nafaqat sanab o'tilgan universal ko'rsatkichlar, balki ijtimoiy tashkilotning ikkilamchi xususiyatlari (masalan, temirchi, tibbiyot xodimi, o't o'chiruvchi, harbiy xizmatchi va boshqalarning kiyimlarini) ochib beradi. Fransuz tilshunosi Lui Alzusser o'zining "Sur le fenomen actuel de la Mode" [7] maqolasida kiyimning mafkuraviy mohiyati va uning jamiyat hayotidagi ko'p funktsionalligi haqida quyidagicha ta'rif beradi: "Kiyim mafkuraning bir qismidir. Biz nafaqat tanamizni noqulay ob-havodan himoya qilish uchun, balki ma'lum bir kasbga mos kiyimda ko'rinish va shu bilan mehnat taqsimotida munosib o'rin egallash uchun ham kiyinamiz".

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini qiyosiy lingvokulturologiya hamda kognitiv va semiotik yondashuvlar tashkil etadi. Qiyosiy (solishtirma) metodga asoslanib, nemis tadqiqotchilari Viktor va Rolf tomonidan gotik uslubdagi liboslarda qora rang asosiy rang sifatida ta'riflangani kiyimning nafaqat estetik, balki kognitiv funktsiyasini ham ochib beradi: "Kiyim hatto o'lim qO'rquvida abadiy yoshlik va yangilik izlashda ham qarashlarni aytib berishga qodirdir" [8]. Kognitiv tahlil metodi yordamida kiyim o'z mohiyatiga ko'ra kognitiv degan xulosaga kelamiz: podiumda kostyum shaklida taqdim etilganda kiyim nomlari inson ongida faollashadi va olingan ma'lumotlarni qayta ishlashning kognitiv mexanizmlari ma'lumotlarni sinxronizatsiya qiladi, tushunchalar deb ataladigan hissiy-ishora tuzilmalari shaklida saqlanadigan ongda mavjud bo'lgan tasvirlar asosida tasavvur qilinadi [9]. Semiotik tahlil metodi kiyim leksikasini o'rganishda muhim o'rin tutadi. Daniyalik tadqiqotchi M.V.Yakobsenning "Semiotics. Fashion. Cognition" maqolasida kiyimning hamma joyda keng tarqalganligi, reklama taxtalari va gazeta reklamalari buning yorqin isboti ekanligi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, kiyim ba'zan

ko'p asrlar davomida alohida detallar bichimida, zargarlik buyumlari va ularning nomlarida qadimiy xususiyatlarni saqlab qoladi [10].

Kiyim nomlarini o'rganish etnograflar, tarixchilar va san'atshunoslarning ham tadqiqot obyekti hisoblanadi. Xalqshunoslik vakillaridan O.A.Suxareva va A.K.Pisarchiklarning ishlari kiyimlar tarixini tadqiq qilishga qaratilgan bo'lsa [11], R.V.Zaxarjevskaya antik davrdan hozirgi zamongacha kiyim tarixi bilan shug'ullangan bo'lib, kostyum – bu odamning kiyimi, grim, soch turmagi, poyabzal, aksessuarlar (soyabon, ro'mollar, sharflar, sumkalar, shlyapalar, zargarlik buyumlari) birligida to'liq tushuncha ekanligini ta'kidlaydi. Kostyumning eskizi shunday batafsil illyustratsiyaga ega bo'lishi mumkinki, u aktyorga o'z sahnasi orqali tashqi ko'rinish va rolning ichki chizmasiga "mo'ralab qarash", tikuvchiga esa kiyimning tuzilishi va shakli imkoniyatini beradi [12].

O'zbekiston umumiy sarpo mavjud bo'lgan hududlar sirasiga kiradi. Tavsiyflash (deskriptiv) metodi va tasniflash metodi yordamida qadimiy ko'ylak namunalarini hozirgacha, asosan, qariyalar va yosh bolalar kiyimida saqlangan o'rganiladi. Buxoro va Xorazm vohasida ular guppi, jubba, guppicha, Farg'ona vodiysida guppi ko'ylak yoki guppicha nomlari bilan ma'lum. Qadimiy ko'ylaklarga oq matodan gorizontaal ochilgan yoqali mullacha ko'ylak, milliy ko'ylak ham kiradi. Juda keng tarqalgan (Farg'ona, Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo va Buxoro viloyatlarida) va qisman saqlangan (Xorazmda) mursak, munkisak yoki kaltacha o'tgan asrda har kungi ayol kiyimi sifatida diqqatga sazovor. Bunday kiyim chopon shaklida uzun yoqasiz yengil astar bilan tikilgan [13].

Tahlil va natijalar. Kiyim nomlari aniq bir til misolida har tomonlama o'rganilgan. Bu ishlar turkumiga G.V Kuzinaning dissertatsion ishini kiritish mumkin. Dissertantning fikricha, kiyim xalq madaniyatining eng muhim qismlaridan biridir. Uy-joy, asbob-uskunalar va ishlab chiqarish ko'nikmalari, oziq-ovqat va idishlar bilan birgalikda u insoniyat moddiy madaniyatining keng sohasini tashkil etadi. Insonni tabiiy muhitning nomaqbul ta'siridan – sovuqdan yoki issiqdan, qordan, yomg'irdan, shamoldan himoya qiladi, u odamning mavjudligini ma'lum darajada ta'minlaydi. Biz shartli ravishda utilitar deb ataydigan ushbu funktsiya bilan bir qatorda, kiyim deyarli tashqi ko'rinishidan tashqari u chambarchas bog'liq, jiddiy va mas'uliyatli funktsiyani bajaradi, uni shartli ravishda reprezentativ deb atash mumkin. Erkaklar va ayollar kiyimlari, bolalar, turmushga chiqadigan qizlar, yosh ayollar va keksa ayollar, voyaga yetgan erkak jangchilar va qariyalar, dehqonlar va shahar aholisi, kambag'al va boylarning kiyimlari, ijtimoiy quyi va yuqori sinflar, ibodat kiyimlari, umuman olganda, marosimlarda, bayramona va kundalik kiyimlarda ishlatiladigan kiyimlar farqlanadi. Bu belgilarning barchasi bir-biri bilan kesishadi va tabiiy, biologik va sanoat sharoitlariga qarab o'zgarib, ko'plab variantlari bilan xalq kiyimining murakkab majmuasini tashkil qiladi [14].

Ingliz kiyim leksikasining qatlamlanishi tilning ijtimoiy tarixini aks ettiradi: kundalik kiyim nomlari, asosan, german o'zagini saqlaydi (shirt, shoe, glove), nufuz va moda bilan bog'liq birliklar esa fransuz va lotin manbalaridan o'zlashgan (costume, ensemble). Bu tafovut ingliz jamiyatidagi yuqori va quyi uslub o'rtasidagi farqqa mos keladi [15].

Xulosa va takliflar. XX asrning ikkinchi yarmida kiyimni belgilar tizimi sifatida o'rganish kuchaydi. A. Lurining "Kiyim tili" (The Language of Clothes) asari kiyimni o'z lug'ati va "grammatikasi"ga ega til deb talqin qildi [16]. R. Bart esa "Moda tizimi"da yozma moda matnini semiologik kod sifatida tahlil qildi. Keyingi yillarda moda terminologiyasi va kiyimning sotsiologiyistikasi mustaqil tadqiqot sohasiga

aylandi [17]. Tadqiqotlar moda diskursida atamalarning global tarqalishini, brend nomlari va ijtimoiy tarmoq leksikasini qamrab oladi [18]. O'zbek tilshunosligida bu qatlamni tizimli o'rgangan dastlabki ish — M. Asomutdinovanning kiyim-kechak va uning qismlari nomlariga bag'ishlangan tadqiqoti [19].

Dialektal yo'nalishda Sh.X. Norbayeva Xorazm shevalaridagi kiyim nomlarini struktur-semantik jihatdan tavsiflagan [20]. So'nggi yillarda kiyim nomlarini

sotsiolingvistik va lingvokulturologik nuqtai nazardan o'rgangan maqolalar paydo bo'ldi [21]. O'zbek va ingliz kiyim-kechak leksikasining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikki tilda ham kiyim nomlari milliy madaniyat, urf-odatlar va tarixiy taraqqiyot bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilida kiyim leksikasi asosan sharqona an'analar, diniy va etnografik omillar ta'sirida shakllangan bo'lsa, ingliz tilida Yevropa moda tendensiyalari va ijtimoiy tabaqalanish kabi omillar yetakchi rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Зебунисо – Конирил. Тахрир: М.Аминов, Т.Долимов ва б. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б. 570.
2. <https://znaniyurussia.ru/articles/>
3. Горбачева Н.П. К вопросу о происхождении одежды // 1959. – №3. – С. 11.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого русского языка: в 4 т. Второе изд. испр. Том второй. И – О. – С. Петербург; Москва: Издание книгопродавца-типографа М.О. Вольфа. – С. 65.
5. Каминская Н.М. История костюма: учеб.пособие для средн. спец. учеб.заведений швейной пром-ти / М.: Лёгкая индустрия, 1977. – С. 3
6. Lui Alzusser “Sur le phenomene actuel de la Mode”//1998//P.156133.P.58
7. Turner A.H., Surace S. J. Zoot Suits and Mexican Symbols in Crowd Behaviour // The American Journal of Sociology. 1956. No. LXI. P. 14-20
8. JakobsenM.V.”Semiotics.Fashion.Cognition”.2010.<http://www.mtproductions.dk/mathias/artikler/fashionSemioticsAndCognition.pdf>
9. Готовцева Л.М., Николаева Т. Н. Одежда героев кыргызского эпоса «Манас» по отношению к якутскому эпосу «Нюрнун боотур стремительный» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. –№ 11(65): в 3-х ч. Ч. 2. – С. 56
10. Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. – М.: АН СССР, 1954. – Вып. I. – С. 230–247.
11. Писарчик А.К. Материалы к истории одежды таджиков Нурата. Старинные женские платья и головные уборы // Костюм народов Средней Азии: сб. ст. – М.: Наука, 1979. – С. 113–122.
12. Захаржевская Р.В. История костюма: От античности до современности. – 3-е изд., доп. – М.: РИПОЛ классик, 2006. – С. 16.
13. Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: филол. фан. номзоди дисс. автореф. — Тошкент, 1970. — Б. 22.
14. D. The Culture of Clothing: Dress and Fashion in the Ancien Régime. — Cambridge: Cambridge University Press, 1994. — P. 60.
15. Barthes R. The Fashion System / trans. M. Ward, R. Howard. — New York: Hill and Wang, 1983. — P. 27.
16. Lurie A. The Language of Clothes. - New York: Random House, 1981.- P. 3–5.
17. Barnard M. Fashion as Communication.-2nd ed. -London, 2002. - P. 26.
18. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти: Ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 2003. – Б. 41
19. Кузина Г. В. Лексика одежды: автореф. дис. канд. филол. наук.-Тула, 2001. – С. 5 –6.
20. Норбаева Ш.Х. Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларининг структур-семантик тадқиқи: филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореферати. — Тошкент, 2017. — Б. 15.
21. Jumanova Kh.S. English and Uzbek clothing names in sociolinguistics and linguoculturology // Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. — 2024. — Vol. 5, № 3. — P. 178–184.